

УДК 159.922

Зоряна Ковальчук

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ – СУТНІСНА ОЗНАКА ГЕНЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Будь-які спроби (від античності до сьогодення) пізнати вікові особливості психічного розвитку особистості завжди опинялися перед необхідністю з'ясування його джерел, рушійних сил, сфери розгортання, а також закономірностей і наслідків. У поглядах на цю проблематику окреслилися дві точки зору, жодній з яких не вдалося побачити її у всій багатоманітності. Прибічники однієї розглядали індивідуальний розвиток як розгортання закладених в організмі задатків, іншої – як зародження і формування нових якостей під впливом зовнішніх чинників. У цих двох інтелектуальних фокусах формувалися різноманітні наукові концепції, теорії, моделі психічного розвитку особистості.

Історіогенез психологічної науки фіксує повсякчасні різнобічні підходи і спроби до встановлення сутнісної квінтесенції розвитку людини. Серед домінуючих теоретичних постулатів поняття “розвиток” досліджувалося, насамперед, такими відомими вченими: Ш. Амонашвілі, Б. Ананьєвим, Л. Божович, А. Венгером, Л. Виготським, П. Гальперіним, В. Давидовим, Д. Ельконіним, О. Запорожцем, Г. Костюком, О. Леонтьєвим, С. Максименком, Ж. Піаже, С. Рубінштейном та багатьма іншими. Генетичний метод у дослідженні проблем дитячої психології широко використовувався К. Ушинським, П. Каптеревим, А. Лазурським, І. Сікорським у дореволюційній Росії. У розуміння законів розвитку психіки дитини, а тим самим і в загальну психологію зробили П. Блонський, Л. Виготський, А. Запорожець, Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін. Проте проблема реструктурування самосвідомості особистості та стимулювання до осмисленого “саморуху” (за Г. Костюком) як сутнісної ознаки генетичної психології залишається мало вивченою.

Мета нашої статті – розкрити поняття розвитку особистості в рамках генетичної психології.

За Г. Крайгом, розвиток розпочинається з моменту зачаття і триває все життя, відбуваючись у трьох основних сферах: фізичній, когнітивній і психосоціальній. Між різними сферами розвитку людини існують складні й неоднозначні взаємодії, що мають прямі чи опосередковані впливи на вдалість/невдалість особистісного становлення. Тому розвиток трактується не як послідовність окремих і непогоджених між собою змін, а як упорядкована система, що має цілісний характер, унаслідок чого зміни в одній зі сфер приводять до змін в інших [6].

Ідея єдності та складної динамічної взаємодії органічних і соціальних чинників у розвитку особистості є ключовою ідеєю багатьох наукових досліджень. Про це писали К. Абульханова-Славська, М. Алексеева, О. Антонова, Л. Божович, І. Дубровіна та ін. Детермінуючий вплив соціального довкілля змінюється залежно від процесів онтогенетичного становлення і біопсихічного та соціокультурного дозрівання дитини.

Такі вітчизняні вчені, як М. Алексеева, Г. Костюк, С. Максименко, В. Москаленко, В. Семиченко, О. Старовойтенко, П. Чамата й інші традиційно постулюють концептуальні положення про те, що рушійними силами розумового розвитку, джерелом саморуху особистості є внутрішні суперечності, що виникають у її житті, діяльності, взаєминах із довкіллям; суперечності між новими потребами, прагненнями дитини і рівнем розвитку її можливостей; між поставленими перед нею вимогами і ступенем опанування необхідними для їх розв'язання уміннями та навичками, між новими завданнями і сформованими раніше звичками, способами мислення і поведінки, між зростаючими внутрішніми можливостями дитини, що випереджають її спосіб життя, і об'єктивним становищем у сім'ї та групі.

Саме цим займається генетична психологія, яка вивчає виникнення і розвиток психіки тварин і людини, зміни психічних процесів у ході біологічної еволюції живих істот під впливом навколишнього середовища (в їх філогенезі), у процесі антропогенезу і в індивідуальному, віковому, становленні людини як свідомої суспільної істоти (в її онтогенезі). Досліджуючи їх, генетична психологія вдається до порівняння показників розвитку психічних процесів у тварин, які належать до різних систематичних груп, у тварин і людини, з'ясовує закономірності й вікові особливості розвитку психіки у дитячому віці. Дані генетичної психології важливі для наук, діалектико-матеріалістичного з'ясування природи і сутності психіки, для педагогів [7].

Зрозуміло, що тенденція розробки нових психологічних понять у генетичній психології в жодному разі не є простою заміною “старих” понять. Проте на сучасному етапі робляться спроби встановити певну систему більш простих прагматичних понять, які описують те, що в експерименті можна перевірити на істинність і знайти в них (за допомогою логічних умовиводів) коріння функціональних понять психології.

На сьогоднішній день результати досліджень у сфері психології особистості свідчать про те, що її розвиток пов'язаний із неперервною взаємодією між конкретною особистістю та міжособистісними, а також соціально-культурними контекстами, у рамках яких вона розвивається. Хоча подібна взаємодія й відбувається безперервно, вона приводить і до певних якісних змін у структурі особистості.

Саме тому одним із найбільш поширених у психології особистості уявлень є думка про те, що розвиток особистості полягає не лише у неперервних кількісних змінах у її структурі, що відбуваються з віком, але й у якісних змінах, пов'язаних із переходом особистості з однієї психічної стадії на іншу.

Сформульований Л. Виготським загальний генетичний закон розвитку свідчить: “усяка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, у двох планах, спершу – соціальному, потім – психологічному, спершу між людьми як категорія інтерпсихічна, потім – усередині дитини як категорія інтрапсихічна” [1, с. 145]. Загалом культурно-історична школа тлумачить процес розвитку як саморух суб'єкта завдяки його діяльності з предметами, а факти спадковості та середовища – це лише умови, які визначають не суть процесу розвитку, а лише різні варіації в межах норми, від яких залежить індивідуальна неповторність особистості (Л. Виготський, Є. Виноградова, М. Коул).

Складний процес становлення людської особистості здійснюється як “саморух”, якому, на думку Г. Костюка, властива єдність зовнішніх і внутрішніх умов [4, с. 5]. Зовнішні умови визначаються природним і суспільним середовищем, необхідним для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання, праці, розвитку. Суперечності можуть також стати суттєвим гальмом у становленні особистості та призвести до затримки у психічному розвитку, виникнення криз та інших несприятливих дегенеративних тенденцій [5]. Безперечно, найвищою формою розвитку особистості, проявом її когнітивно-духовного “саморуху” є здатність унаслідок залучення системи засобів самопізнання, самоінформування, самооцінки, самоакцептації, самопрограмування, самопереконавання, самозобов'язання, самонаказу, самовпливу, самоконтролю тощо до самовиховання та самоактуалізації.

Тому врахування діалектичності розвитку особистості, кваліфікована допомога в усвідомленні суперечностей та віднайденні адекватних шляхів і способів їх подолання, тобто забезпечення умов для здійснення її “саморуху” є ключовим завданням усіх психолого-педагогічних інституцій.

Отже, генетична психологія повинна мати більш глибокий і широкій предмет своїх досліджень, зокрема вивчати: виникнення психічних явищ; їхнє походження; становлення у життєвих процесах; функціонування; їх відродження після втрати дійових функцій [8].

Іншими словами, генетична психологія покликана вивчати процеси зародження нових психічних явищ, які були в надрах попередніх, становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі знайдених перспектив і проектів розвитку.

Раніше розвиток особистості розглядався як фіксована послідовність етапів, що визначаються природою або раннім життєвим досвідом, виключну роль у визначенні яких відіграє хронологічний вік людини.

На сьогоднішній день дослідники у галузі психології особистості вважають, що хронологічний вік не може відобразити всі фази та перехідні періоди життєвого шляху особистості, та використовують поряд з ним й інші психологічні конструкції. У зв'язку з цим особливу актуальність мають питання, пов'язані з періодизацією психічного розвитку та визначенням етапів життєвого шляху особистості, що здійснюються у рамках тих або інших психологічних шкіл.

Так, Г. Костюк виходить із того, що індивід є частиною біологічної системи, яка визначає його фізичний розвиток, і водночас соціальної, що зумовлює становлення його як особистості. Становлення особистості – безперервний процес, і в той самий час процес, який саморозвивається. Г. Костюк визначив такі характерні для суб'єкта внутрішні суперечності відносно сил, які спонукають розвиток особистості: неузгодженість між новими потребами, прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння способами їх задоволення; невідповідність рівня розвитку, досягнутого суб'єктом місця, яке він займає в системі суспільних відносин, тим функціям, які він виконує; суперечність між тенденціями інертності та стереотипізації, з одного боку, і руху, змінності – з іншого [5].

Спираючись на вищенаведене, реальний розвиток особистості базується на подоланні внутрішніх суперечностей і прагненні самостійності, самоствердження. Г. Костюк зазначав, що форми виявлення саморуху особистості проявляються в її власній активності, виникненні нових спонук до неї і способів її реалізації, оскільки з віком поволі зростає роль активності особистості, виникають більш віддалені цілі, перспективні плани, ідеали, які впливають тією чи іншою мірою на діяльність особистості, а через неї – на її розвиток. Звичайно, необхідно брати до уваги, що особистість завжди розвивається як індивідуальність, якій притаманні своєрідність і неповторність на кожному етапі онтогенезу [6].

Розвиток і становлення особистості є процесом переробки, інтеграції і системного об'єднання в людині того, що впродовж усього життєвого розвитку мало вплив на неї. Але, беручи це до уваги, не можна не враховувати активне начало самої особистості, яка вибірково відгукується на вплив оточуючого середовища і породжує процес самоорганізації особистості, який характеризується особливими психологічними рисами.

Як стверджує С. Максименко, природа людської психіки – особистісна. Вищий з відомих нам рівень розвитку буття наділений рефлексією і тому здатний відображати все інше буття і самого себе, втілюється і стає дійс-

ним способом існування конкретної людини. Можна сказати і зворотно: життя людини у світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо у світі інших форм існування вищого рівня психіки, окрім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури є іншим, специфічно перетвореним способом її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Опредметнення, тобто додаткове переведення психічного (ідеального) у предметне (матеріальне), здійснюють особистості, залишаючи у предметі, закарбовуючи у ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості – автора [8].

Особистість живе, розвивається і формується лише вся, як цілісність. У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових, і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні та третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають внаслідок окремого живого руху особистості та сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відбиватися в її кожній окремій рисі, стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину, навіть за фізичними її особливостям, оскільки це особливості даної конкретної особистості які містять у собі загадковим способом її всю.

Діяльність є джерелом формування особистості. Також розвиток і становлення особистості великою мірою залежить від умов життя і діяльності дитини – від навчіння в найширшому сенсі цього слова, і вплив навчіння на розвиток опосередковується “внутрішніми умовами”, а саме віковими особливостями дітей. Важлива не лише кількісна сторона, не лише те, що самий масштаб рівня розумового розвитку змінюється залежно від віку.

Існує і якісна сторона розумового розвитку, яка зумовлена віковим етапом. Рівні розумового розвитку є невід’ємними від інших особливостей віку, які наділяють їх своєрідністю, що мають пряме відношення до успішності навчіння. Як стверджує Н. Менчинська, розвиток розумових сил відбувається ніби по спіралі – від одного рівня і переважання одних передумов здібностей до нового, більш високого рівня з іншими передумовами здібностей [2].

Аналізуючи генезис особистісного існування як саморозвиток завдяки життєдайному першопочаткові – нужді, С. Максименко встановив, що “атрибути розвитку особистості слід вважати, по-перше, відсутність жорсткої віднесеності до якогось заздалегідь визначеного масштабу, критерію, зразка, еталону; по-друге, спадковість, тобто зумовленість попередніми стадіями розвитку; по-третє, цілісність, коли система розвивається в цілому, випереджаючи розвиток окремих частин; по-четверте, універсальність розвитку людських потенцій, які є самоцінними” [7, с. 95].

В основі поведінки людини лежать різні системи її регуляції. Частина поведінкової активності людей чітко детермінована конкретною ситуацією: або ми пов'язані з цією ситуацією якимись своїми потребами, прагненням задовольнити свої бажання, або ми просто опиняємося перед необхідністю реагувати на якісь аспекти цієї ситуації. Відповідно ця частина нашої життєдіяльності значною мірою продиктована життєвою необхідністю, оскільки для того, щоб існувати, ми повинні їсти, пити, спати, мати для цього необхідні засоби й умови. Тією самою життєвою необхідністю визначені наші дії та рішення і в складніших ситуаціях.

Якась частина наших життєвих рішень або дій, можливо, є наслідком не лише, і не стільки власного вибору, скільки соціального впливу, джерелом якого може бути і безпосереднє, близьке оточення людини, і ширше соціальне середовище. Наприклад, вибір вищої освіти як подальший життєвий шлях після закінчення школи може бути визначений не тим, що молодий юнак або дівчина прагнуть до цього, а результатом тиску батьків; людина йде до театру або відвідує модну виставку не з любові до мистецтва, а тому що “так прийнято”, і т. ін.

Сказане не означає, що соціальний вплив завжди “відхиляє” людину від власних бажань: соціальні традиції та норми акумулюють накопичений суспільством досвід, що дозволяє нам адекватно діяти в різноманітних ситуаціях соціальної взаємодії, і накопичення цього досвіду, соціальної компетентності є частиною нашої системи пристосування до цього світу. Нарешті, ми просто не можемо не зважати на бажання й уявлення інших людей, стосунками з якими ми дорожимо і думка яких для нас важлива. Відповідно, наша поведінка певною мірою продиктована соціальною необхідністю узгодження поведінки з традиціями, законами того світу, в якому ми живемо, як “маленького” (сім'ї, колеги, коло друзів і близьких), так і “великого” (суспільства в цілому).

Чим менше обмежень, пов'язаних із тим, що ми умовно позначили як життєву або соціальну необхідність, тим динамічнішою, швидкозміннішою стає зовнішня ситуація, тим більшою мірою людина виявляється перед завданням власного ухвалення рішень, власного вибору того, чим займатися, як проводити свій час, зрештою, як будувати своє життя. У ситуації власного вибору ми опиняємося і тоді, коли відчуваємо незадоволення своєю життєвою ситуацією – ми більше не хочемо “пливти за течією”, і зміна ситуації, яка склалася, вимагає від нас рішучості та зусиль, щоб змінити звичний стиль життя, або й і свою життєву ситуацію в цілому.

Нова соціокультурна ситуація, в якій опинилася людина, знайшла своє віддзеркалення в роботах психологів, які все частіше пишуть про проблему свободи людини. При цьому свобода людини розуміється

як можливість ухвалення рішення і вибору в Е. Фромма, як свобода знаходження і реалізації нею сенсу свого життя у В. Франкла, як свобода усвідомлення своїх можливостей і зміни себе у Мея [3].

Для вітчизняної психології завжди був характерний глибокий інтерес до духовного, “вищого” виміру в існуванні людини. На думку провідних вітчизняних психологів, генетична психологія може бути названа “вершиною”, на відміну від “поверхневої” і “глибинної”.

Отже, згідно з концептуальними положеннями генетичної психології, особистість, моделюючи й реалізуючи власний генезис, є складною системою, що саморозвивається. Обов'язком психолога-дослідника є завдання створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали і не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б із ним. Таке симбіотичне співіснування повинно відбуватися за принципом сполучальності, тобто потрібно дати особистості вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але, водночас, надавати їй керовано такі природні та соціальні можливості, які підлягають емпіричній фіксації та верифікуванню. Перспективою майбутніх розвідок є розроблення генетично-психологічних механізмів формування міжособистісних взаємин особистості.

1. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / *Л. С. Выготский*. — М. : Педагогика, 1983. — Т. 3. — 306 с.
2. *Гошовський Я.* Генетична психологія як методологічна парадигма вивчення депривованої особистості / *Ярослав Гошовський* // Психологічні перспективи. — 2007. — Випуск 10. — С. 11—17.
3. *Калина Н. Ф. С. Д.* Максименко – ведучий методолог української психології / *Н. Ф. Калина* // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С. Д. Максименка (17-18 грудня 2001 р., м. Київ). — Т. 1. — К. : Міленіум, 2002. — С. 72—74.
4. *Костюк Г. С.* Принцип развития в психологии. Хрестоматия по возрастной психологии / *Г. С. Костюк* // Под ред. *Д. И. Фельдштейна*. — М. : Международная педагогическая академия, 1994. — С. 19—22.
5. *Костюк Г. С.* Проблема личности в философском и психологическом аспектах / *Г. С. Костюк* // Избранные психологические труды. — М. : Педагогика, 1988. — С. 76-85.
6. *Крайг Г.* Психология развития / *Грейс Крайг*. — С.-Пб. : Питер, 2002. — 720 с.
7. *Максименко С. Д.* Генезис существования личности / *Максименко С. Д.* — К. : Издательство ООО “КММ”, 2006. — 240 с.
8. *Максименко С. Д.* Розвиток психіки в онтогенезі : [В 2 т.] / *Максименко С. Д.* — К. : Форум, 2002. — Т. 1. — 319 с.; Т. 2. — 335 с.
9. *Рубцов В. В.* Основы социально-генетической психологии / *В. В. Рубцов*. — М. ; Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1996. — 385 с.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2012

3. Ковальчук

Развитие личности – сущностный признак генетической психологии

В статье автор раскрывает различные подходы к проблеме развития личности. Доказывает, что детерминирующее влияние социальной среды меняется в зависимости от процессов онтогенетического становления и биопсихического и социокультурного созревания ребенка. Автор обосновывает развитие личности как сущностный признак генетической психологии, которая изучает возникновение и развитие психики человека, изменения психических процессов в их филогенезе, в процессе антропогенеза и в индивидуальном, возрастном, становлении человека как сознательного общественного существа, то есть в его онтогенезе.

Ключевые слова: личность, развитие личности, детерминанты развития, “самодвижение”, генетическая психология.

Z. Kovalchuk

Personal Development as an Essential Feature of Genetic Psychology

The article covers a variety of approaches to the problem of personal development. It is shown that the determining influence of social environment varies depending on the processes of ontogenetic development and biopsychic, socio-cultural maturation of the child. The author proves the development of the individual to be an essential feature of genetic psychology, which studies the origin and development of the human psyche, changes of mental processes in their phylogeny, in the process of anthropogenesis and in individual, age-related becoming of a human as conscious social being, that is, in its ontogeny.

Key words: personality, personality development, determinants of development, “self-movement”, genetic psychology.

Рецензент – кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник Н. В. Павлик